Македонско присъствие или родопско гостоприемство (Към въпроса за произхода на многогласието във Велинградско)

Димитрина Кауфман

Резюме: Музикалният фолклор на Родопите в цялост и в частност на Велинградско (като междинна територия между Родопите и Пиринския край) привлича вниманието на специалистите почти един век. Това дава възможност на съвременните изследователи да наблюдават интересуващи ги музикални явления в широк интервал от време и да отделят устойчивите характеристики на музикалния фолклор в разглеждания диалект в наблюдавания отрязък от време. Настоящата статия представя общите, подобните и различните структури на изграждане на двугласа във Велинградско и на Пиринския край с цел доказване на общия генезис на музикалния им фолклор. Авторът разширява радиуса на сравненията си, като привлича и структурни варианти от Източните Родопи, от Пазарджишко-Ихтиманско, но и от Шоплука.

Ключови думи: музикални диалекти, религиозни общности, преселвания, двуглас, бурдон, хетерофония, обредни функции

Музикалният фолклор на Северозападните Родопи привлича интереса на българските музиканти още в края на XIX в. Първите записи прави Ангел Букорещлиев в Чепинското корито. През 1928 г. Васил Стоин записва по слух 28 двугласни песни от две селища – Лъджене и Ракитово, тогава Пещерска околия. По-късно Райна Кацарова записва на плочи песни в този район. Активна събираческа работа извършват в края на 50-те години на XX в. Иван Качулев и Николай Кауфман. Проучванията продължават с все по-малка активност и досега. От края на 80-те години до днес средствата за командировки в БАН драстично намаляват. Натрупаните теренни материали и публикациите на изследователите ни дават възможност за наблюдение на фолклорно-музикалната традиция в широк интервал от време – около един век.

Всички изследователи, които са се докоснали до този район, обичайно си задават въпроса – родопска или пиринска е народната музика във Велинградско. По-точно – кое е родопското и кое македонското в нея и има ли външни на двата ярки музикални диалекта елементи, които са повлияли

или са се прибавили в тази музикална амалгама. Ако погледнем към музикалния фолклор на Ихтиманския район, можем по-лесно да си отговорим кое е шопското, кое – местното. Работим с жив материал с не кой знае колко голяма времева дълбочина, който поради начина на изпълнение и трансмисия постоянно се е изменял.

Разглеждаме структурата на двугласа. Като изключим неголемия процент на неподвижния бурдон, който срещаме навсякъде на Балканите, в двете разглеждани територии видовете раздвижен бурдон напълно съвпадат[1]. Във Велинградско доминират песните с временна опора върху III степен. След нея по важност е IV степен. Връщането от IV степен към основния тон почти без изключение става през утвърждаване на III степен и по-рядко чрез скок в низходяща посока към основния тон. Мелодиите на тези двугласни песни са в тясно разположение спрямо временната опора, подобно на шопския двуглас, при който доминират секундите и унисоните, а при терцово отстояние между двата гласа мелодията бързо се прибира в секунда или в унисон с бурдона. На същия принцип са изградени и значителен брой песни от Пиринския край по долината на река Места и особено в Разложко, Банско, Обидим, Годлево, Якоруда, Гоце Делчев и Гоцеделчевско, Долен, Сатовча, в някои от селищата в района на Сандански и Петричко – Джигурово, Мендово, Марино поле, Яворница, Елешница, Мулетарово, Чучулигово. Но в Градево (от което започва македонското многогласие), отдалечено от посочените райони, също изолирано срещаме двуосновен бурдон, смесен с хетерофония. Конструирането на двуосновните и триосновните двугласни мелодии и логиката на тяхното развитие във Велинградско и Пиринския край съвпадат.

Съществуват обаче различията във функционалното осмисляне на IV степен в двете разглеждани двугласни територии. В Пиринския край IV степен рядко е продължително и ясно оформена като опорна, за разлика от Велинградско. В Пиринско тя е гранична, между временна опора и хетерофонна. При сравнение с неделинския двуглас откриваме по-голяма близост между него и велинградския. В двете територии III и IV степени функционират еднакво по следната формула: скок от I на IV, фиксиране/затвърждаване на тази степен като временна опора, слизане на III степен, задържане върху нея, осмисляне като втора временна опора и приплъзване чрез портаменто/глисандо към основния тон. Това е най-употребяваната матрица в двете многогласни родопски територии. В Пиринския

[1] В изследванията на балканското народно многогласие етномузиколозите отбелязват наличието на неподвижния бурдон (в по-висок или по-нисък процент) във всички изследвани многогласни райони, но детайлно изследват различните от неподвижния бурдон форми на многогласие – раздвижен бурдон, хетерофония, междинни форми между унисон и многогласие и др., за да покажат богатството на многогласни решения и да очертаят диалектните различия. В моята статия също ще следвам тази линия поради избраната от мене тема.

край в движението надолу към основния тон понякога ниският глас преминава, дори временно се задържа и върху II степен. Устойчивостта на основния тон често се утвърждава, като мелодията загребва през VII степен, което е характерно за всички балкански многогласни територии (каденца VII–I), независимо кой от двата гласа (или двата заедно) ще слезе на подосновния тон.
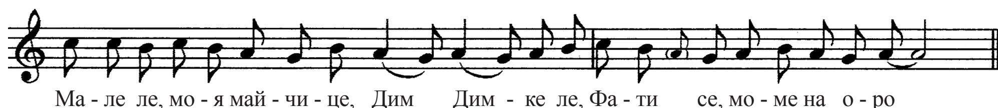
Раздвиженият бурдон във Велинградско владее всички музикалнофолклорни жанрове, особено обредните – от жътва и копан, гергьовски на люлките, годеж, сватба до трапеза и седянка. Това означава, че той е дълбоко вкоренен в жанровата система в Северозападните Родопи.

Във Велинградско до късно се запазва функционалната определеност на голяма част от песните. Дори в експедициите през 2000–2013 г. записвахме песни, които се изпълняват в строго определени обреди или празници – на сватба, на хоро, на Великден, на трапеза... За разлика от Велинградско, в Неделино и Неделинско Н. Кауфман и Р. Братанова подчертават отсъствието или загубването на функционалната обвързаност на песента, въпреки отлично съхранения двугласен модел. В сборника „Народни песни в Неделино и Неделинско“ (Кауфман, Братанова 2009) от публикуваните песни само четири имат определена функция. Те са на байрамско хоро. Три от тях са от с. Оградна и една – от гр. Неделино. Макар Н. Кауфман да отбелязва през 1954 г., че има песни на жътва и из полето, голямото количество в споменатия сборник са „на межѝ“ или без функция. Тридесетина години по-късно Р. Братанова наблюдава „съчетание на родопска интонационна изразителност с мелодически специфики, характерни за диафонията като цяло; наличие на мъжки и женски стилове; старинност на песенните образци; характерна за Родопите липса на функционална определеност на песните, допълнена от обстоятелството, че населението е българо-мохамеданско“ (Кауфман, Братанова 2009: 23). Доминират двугласни песни с наречения от Н. Кауфман „тимпанен“ бурдон и мелодии, отстоящи на секунда под или над и в унисон спрямо бурдона.

Няколко песни в разглеждания сборник от околностите на Неделино правят впечатление с архаиката си. В тях сякаш виждаме раждането на неделинския двуглас.

Пример 1
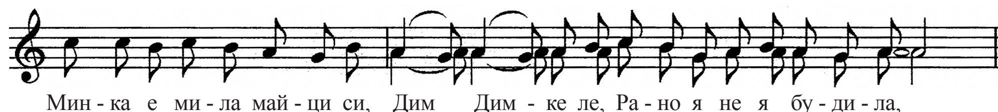
(Кауфман, Братанова 2009: 100, № 119[2])

[2] Пели Сание Нидемова, 15 г., и Раиме Оракова, 14 г., от с. Оградна, Неделинско. Записал Н. Кауфман, юли 1954 г.

Пример 2

(Кауфман, Братанова 2009: 101, № 120[3])
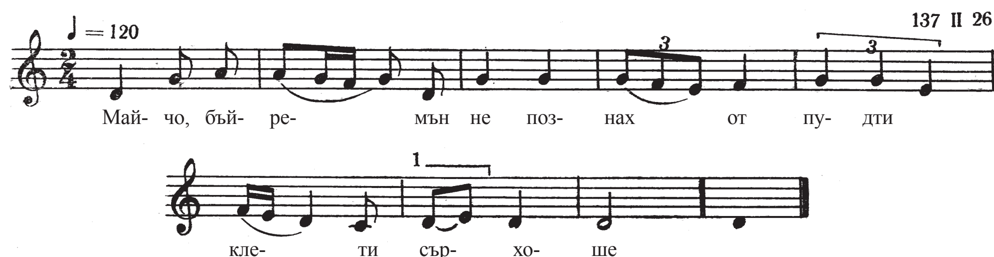

№ 119 – „Фати се, моме, на оро“ (на байрамско хоро) и № 120 – „Минка е мила майци си“ са мелодически варианти. Първата е едногласна, а втората – двугласна. Припевите им са също еднакви – „Дим, Димке ле“. Тоновите обеми съвпадат – кварта (терца плюс секунда). Интересно е мястото на появяването на двугласа – точно върху припева, който е най-обиграната, най-стандартната и запомняща се част от песента. Бурдонът тук е върху основния тон, но тръгването на мелодията във възходяща посока в края на припева изтегля и бурдониращия глас към III степен (това никога не би могло да се случи с бурдона в Шоплука, той дори никога не би се „отлепил“ от основния тон нагоре), от която двата гласа продължават в унисон и в каденцата отново се разделят в двуглас (за сравнение в Пиринския край постоянното лавиране между унисон и хетерофония е много характерно). Колективното музикално съзнание на двойката пеещи ту е в единомислие, ту е раздвоено. Ако не бяха записани и песните в характерния неделински „тимпанен“ двуглас, можехме да допуснем, че цитираните песни са резултат от упадък на неделинския двугласен стил. Въпреки по-широкия тонов обем и различната ладова основа, тези два примера удивително приличат по конструкция на десетината лазарски песни в сборника „Народни песни от Западните покрайнини“ на Васил Стоин (Стоин, Кацарова 1959), които развиват: 1) вариантни мелодии в едноглас; 2) смесена форма на едноглас-двуглас и 3) двуглас в обем голяма секунда. Знаем, че шопските ладо-мелодически системи (теснообемни) са различни от родопските, които са широкостепенни. Това означава, че и формирането на двата вида двуглас протича в различни вертикални обеми. В сборника „Народни песни от Родопския край“ (Кауфман, Тодоров 1970) няма двугласни песни, но някои от едногласните песни на байрамско хоро от Ардинско и Златоградско имат мелодии, варианти на разгледаните по-горе неделински мелодии, а други имат мелодии, варианти на неделинския бурдонен глас.

[3] Пели Рафие Койнарчева, 13 г., и Расмие Афузова, 13 г., с. Оградна, Неделинско. Записал Н. Кауфман, юли 1954 г.

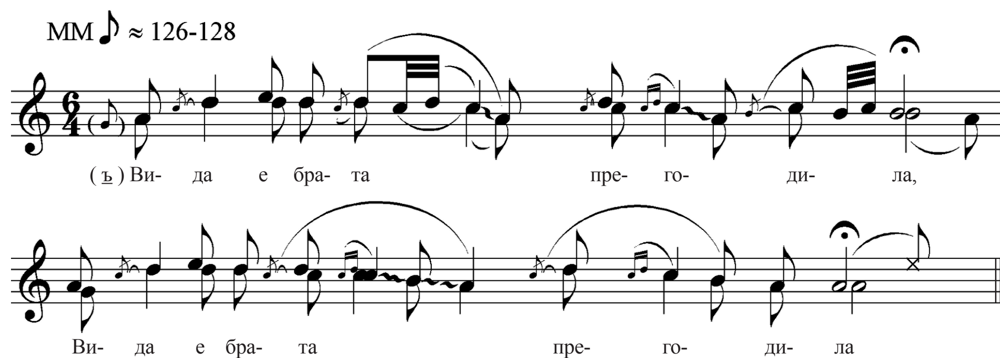
Пример 3

(Кауфман, Тодоров 1970: 785, № 1415[4])

Двугласните песни „на байрам“ от Гоцеделчевско също са близки до неделинските. Доколко тези мелодии са родствени с песните от Велинградско? Да, като от един мозък са излезли. Ето песен от Велинградско, която точно повтаря „скачащите“ мелодии на Неделино, в които мелодията и бурдонът достигат до IV–III степени и се връщат обратно към основния тон.

Пример 4[5]

Произведените официално и самоделните неделински компактдискове съдържат само този тип песни. Явно изпълнителите са разбрали какво точно харесват и търсят изследователите и всички записи са само с „тимпанния” бурдон. В притежаваните от нас пет диска не намерих дори едно живо изпълнение, с което да илюстрирам стария двуглас с лежащия бурдон, който е представен в изследванията на Н. Кауфман и Р. Братанова.
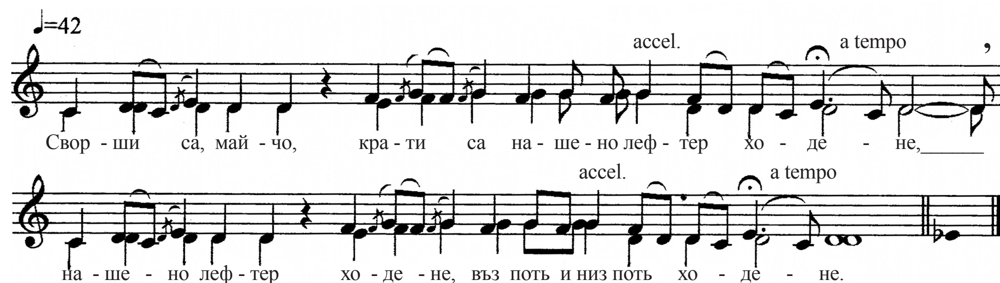
---

[4] Пяла Кица Петронова, гр. Златоград. Записали Б. Пачилова и Н. Кауфман, дешифрирал Н. Кауфман,1957 г.

[5] „Вида е брата прегодила“ – сватбарска. Записал Н. Кауфман, лента 53/2, № 11. Пели Невена Николова Папаркова, 58 г., и Вела Илиева Нисторова, 53 г. Дешифрирала Д. Кауфман.

Пример 5

(Кауфман, Братанова 2009: 66, № 67[6])

Този тип скоклив двуглас, както казах по-горе, е основен във Велинградско. Среща се и в Пиринския край, но процентът там е по-малък. В Пиринския край доминира едноосновният бурдон, бурдонът IV–I степен и хетерофонните видове, съчетани с бурдон или с едноглас. Типични са и колективният едноглас с разделяне в двуглас само в каденцата, което виждаме и в нотния пример от Неделинско. Близостта на пиринския с велинградския двуглас е предмет на изследване и от Н. Кауфман и Р. Братанова. И двамата посочват близостта в специфичните „македонски“ метруми $7^{б}$/16, $7^{б}$/8, 8/8 и 8/16, както и 9/8 и 11/16. Двамата автори отчитат разликата между тези две музикални територии и териториите на Средните и Източните Родопи, в които наличието на неравноделните размери е рядкост. В изследванията им е подчертана и ладо-мелодическата близост на Пиринско и Велинградско и на Средните и Източните Родопи. Различията в становищата им са само до влиянието на тракийския музикален диалект върху родопския или обратно – на родопския върху тракийския. Вероятно и двамата изследователи имат право. Подобни явления наблюдаваме в Гоцеделчевско – родопска мелодика, кръстосана с двуглас или дори и без него. И обратно – съществува македонско мелодическо и ритмическо навлизане в Западните Родопи.

Р. Братанова разработва в дълбочина проблема за изпълнителския стил в Родопите. Тя намира, въпреки основните различия, сходство между вокалния стил на Велинградско и на Средните Родопи: „Това, което сближава песенните стилове в Централните и в Западните Родопи, е наличието на специфично пеене при ислямизираните българи. Тази специфика се дължи на два от компонентите на песенния стил – звукоизвличане и орнаментика“ (Братанова 2010: 202).

Велинградският и неделинският двуглас са резултат от съчетание на принципи на архаична родопска анхемитоника с примитивен двуглас. Ес-

[6] Пели Софка Белянска, род. 1959 г., Венета Видинска, род. 1958 г., Неделино. Записала Р. Братанова, март 1981 г.

тествено е този двуглас да е от най-близките до Родопите райони на Пиринския край. Следи от този двуглас намираме и днес в обредните цикли във всички части на Пиринско, но и във Вардарска Македония.

Пример 6

(Кауфман, Тодоров 1967: 205, № 330[7])

M. M. ♩ = 72–80

– Ой, ка- то ли- таш, га- рва- но- во пи- ле мо- ри,

то- лкоз на- ви- со- ко, ой, не ви- де ли,

га- рва- но- во пи- ле мо- ри, мой- те ра- вни дво- ри,

га- рва- но- во пи- ле мо- ри, мой- те ра- вни дво- ри,

Заедно с архаичния двуглас, който е „нахлузен“ върху анхемитониката, е пренесен и репертоар, типичен за Пиринския край. За него съдим и по натрапчиво повтарящите се словесни формули: „айда“, „мори“, „море“, „ке“, „Яно“, по доминирането на 8/8 и 8/16 тактове във Велинградско и постоянното им модулиране в $7^{б}$/8 и $7^{б}$/16, както и в 9/8 и 9/16. Осемвременните тактове във Велинградско количествено са много повече, отколкото в Пиринския край, а седемвременният е превалентен в Пиринската област. Във Велинградско процентът на бавните безмензурни песни е по-малък в сравнение с Пиринския край. Но за Родопите е характерно отчетливото пулсиране[8] на песните в темпо rubato. Това пулсиране е осезателно и във Велинградско. Орнаментирането във Велинградско е по-скромно от пиринското. Рядко във Велинградско се появява и пиринското хълцане. За сметка на това често в по-старите песни се появяват прекъсванията, характерни и за Пиринско и

[7] Пели Стоянка Гълъбова, 21 г., Венета Йовкова, 19 г., Венета Христова, 18 г., с. Брезница, Санданско, януари 1954 г. Записал и дешифрирал Н. Кауфман.

[8] Пулсирането се изразява в постоянно отчетливо отмерване на сричките в бавните песни, което почти ги доближава до мензуралните мелодии. По тази характеристика Родопите се отличават от всички останали области на България.

за Шоплука, както и за специфичните песни от Долен и Сатовча с техните „висички“ провиквания. Както отбелязва Н. Кауфман, във Велинградско личат и следите на Пазарджишко-Ихтиманския двуглас. (Като слушам песните в сбирката на Н. Кауфман, си мисля: Защо не и на Шоплука?)

Пример 7[9]

ММ ♪ ≈ 112-114

(ъ) Же- на- ла Дим-ка на друм- че- ни- ца

(ъ) Дим-ке ле, Дим- ке ле

Присъщи за Пазарджишко и Ихтиманско са и неравноделни размери (11/16, модулиращ в 10/16 и в 9/16) и оригинална само за там хетерофония. Песните, пренесени от този район във Велинградско, са запазени повече в жътварския и в хороводния цикъл. Възможно е да са акумулирани не само чрез преселвания, но и по пътя на общуването по време на жътва.

Пример 8–1[10]

ММ ♪ ≈ 180

На сън Я - на от - крад - на - ле

Я - но, Я - но, Я - но пи - ле ра - но,

Я - но, Я - но, Я - но пи - ле ра - но

[9] „Женала е Димка на друм ченица“ – на жътва. Записал Н. Кауфман, лента 58/1, № 29. Дешифрирала Д. Кауфман.

[10] „На сън Янка откраднале“ – на хоро. Записал Н. Кауфман, лента 54/2 , № 1. Пели Калина Пеева, 36 г., и Катя Игнатова, 37 г., Велинград, кв. Каменица. Дешифрирала Д. Кауфман.

Този пример показва въвеждането на двугласа с известно закъснение от унисон при прибирането на мелодията към основния тон. В Пиринския край този похват е много типичен, но мелодията, метрумът и ритъмът насочват повече към Пазарджишко-Ихтиманско. Самата мелодия в хиджас също насочва към съседните неродопски територии.

Пример 8–2[11]

MM ♩ = 160

Йу - ба - ва Ян - ка йот Ка - ме - ни - ца,

йу - ба - ва Ян - ка йот Ка - ме - ни - ца

Виждаме, че различни музикални идеи се срещат във Велинградско, усвояват се, приобщават се към местните традиции. Тази песен може да е пренесена от Пазарджишко-Ихтиманско, може да бъде и от още по-западни територии. Ритмическият модел е обикнат в хороводната традиция на Шоплука, но и в цялото Средногорие, та чак и до Тракия.

Пример 8–3[12]

MM ♪ ≈ 103

ъ Гъ- лъб гу- ка в зе- ле- ни ли- ва- ге

ъ в зе- ле- ни ли- ва- де

[11] Записал Н. Кауфман, лента 54/1, № 23, „Йубава Янка“ – на хоро. Дешифрирала Д. Кауфман.

[12] Записал Н. Кауфман, лента 58/1, № 30, „Гълъб гука“ – на жътва, по обед. Дешифрирала Д. Кауфман.

Особен акцент искам да поставя върху последния пример. В тази песен наблюдаваме много интересен хроматичен лад, нетипичен за българската етническа територия, но много типичен за сръбската хетерофония. Двукратно се експонира мелодическо движение III–II висока–II ниска–I степени. В много наши жътварски и сватбени песни играта на II висока и II ниска степен е характерна, но те винаги се появяват на разстояние – никога не следват една след друга, в случая в низходяща степен. Нещо повече, върху тези степени ниският глас вибрира. Означих го като трилер, защото е по-свит от тресенето в Пазарджишко-Ихтиманско. Но структурата на двугласа е изключително близка със структурата на специалните пазарджишки песни на жътва и сватба, в които горният глас резюмира, аугментира мелодията, а долният глас орнаментира, тресе. В „Гълъб гука" (Пример 8–1) двата гласа вървят като слепени един в друг, само вибрацията на втория отлепва постоянно втория и пак го връща до другия. Не може този вид двуглас да не е освен типологически, но и генетически близък до пазарджишкия.

Прави впечатление, че в песенния фонд на българите мюсюлмани наблюдаваме много повече общи черти между Велинградско, Пиринско и Неделинско, а пазарджишко-ихтиманският стил като че ли се сродява повече с песните на християните от Велинградско. Религията е била предпоставка за културни взаимоотношения и заемки. Вероятно при преселванията, за които със сигурност има данни, отделните конфесионални общности са установявали контакти помежду си, а може би и са се заселвали при свои. Общуването между двете религиозни общности никога не е прекратявано.

От Велинградско и Пиринския край от края на 40-те до края на 70-те години на XX в. се извършват преселвания в Североизточна България – в Шуменско, Търговищко, Разградско, Омуртагско. В този район не толкова велинградският, а македонският репертоар и македонският стил на пеене са доминантни. Основните преселнически групи са от Велинградско. Доскоро за сватби в Североизточна България са се поръчвали зурни и тъпани от Разложко (днес поради кризата ползват записана на дискове музика). Видимо песенният репертоар и при мъжете, и при момите основно е почерпан от медиите и от дискове. Бурдонът е двуосновен – III–I степен и едноосновен. Песните нямат функции – пеят се и на сватба, и на всякакви други празници и сценични прояви.

При разглежданите общности времето на функционалната принадлежност на песните е вече отминало във Велинградско, още повече в Североизточна България. Заличаването на функционалната връзка на песента с обредите при българите мюсюлмани е започнала много отдавна, но през 50-те години на XX в. връзките с хорото, с байрама, с жътвата, сватбата, Гергьовден и др. все още са били силни. В сбирката на Н. Кауфман забелязваме, че тогава функционалната принадлежност се е пазела при жените на 30–50 години. Малките момета – *дудите* – вече са пеели песните „навсякъде". Но пък как са пеели! Не познавам по-красиво, звучно, нежно, детско,

девствено и очарователно пеене от пеенето на тези извънредно музикални и устойчиви интонационно певици само на по 11–13 години, които с лекота изпълняват много сложни песни. (При разучаването на две хорови партитури с обработки на Н. Кауфман на неделински песни хорът „Мистерията на българските гласове“ изпитваше по-голямо затруднение, отколкото при подобна работа с обработки на шопски или пирински песни. „Теренът“ беше непознат и се съпротивляваше упорито.)

Специфичен е вокалният изпълнителски стил на родопското многогласие. (Докато в някои селища по поречието на Струма можем да кажем, че владее „твърдият“ шопски стил. Той е още по-ясен на териториите в Република Македония, които са близо до границата с България – там има и шопски преселвания от северните области на Шоплука. Затова трудно можем да отличим кое е шопско, кое македонско, а и орнаментирането, терминологията, провикванията са като близнаци.) В източните селища на Пиринския край начинът на звукоизвличане твърде много се доближава до разглеждания велинградски стил. В сравнение с Неделинско велинградското звукоизвличане запазва в известна степен западната резливост, която в Неделино вече отсъства. Родопската фонетика дава друга вокална постановка по поречието на р. Места, във Велинградско и особено в Неделино. Много чувствително се променя и темпото от запад към изток. А това дава и нови цветове на звука, особено на бурдонните партии. Типичното родопско портаменто – плъзгане между широките степени – създава цветове, непривични за двугласа в западните български територии.

Опитваме се да се докоснем до една прекрасна и все още загадъчна музикална материя – многогласната песен на Велинградския край. Как се е родила, какви кръстосвания, влияния, заемки са ставали, можем само да гадаем и внимателно да се опитваме да си отговорим. Сигурно е, че по нашите географски ширини и дължини е имало много смесвания. А най-интересните смесвания и най-интересните резултати са ставали на „ветровитите“ баири по границите между ярки диалекти, каквито са македонският и родопският. Или, както казва голямата българска фолклористка Елена Стоин – в буферните територии между два диалекта, на ширина около 30 километра.

Литература

Б р а т а н о в а, Радка 1983: Развитието на неделинския двуглас – Българско музикознание, № 4, 39–45 [Bratanova, Radka 1983: Dvoglasnite ndrodni pesni ot grad Nedelino, Smoliansko – Balgarsko musikoznanie, kn. 4, 39–45].

Б р а т а н о в а, Радка 2010: Родопска ли е Велинградската песен? (Някои стилови особености на велинградския песенен фолклор). – В: Цепина, Чепинско, Велинград – хилядолетната история на Северозападните Родопи. София: Исторически музей –Велинград, 200–204 [Bratanova, Radka 2010: Rodopska li e velingradskata pesen? (Nyakoi stilovi osobenosti na velingradskiya pesenen folklor). – In: Tsepina, Chepinsko, Velingrad – hilyadoletnata istoriya na severozapadnite Rodopi. Sofia: Istoricheski muzey – Velingrad, 200–204].

Кауфман, Николай, Радка Братанова 2009: Народни песни от Неделино и Неделинско. София: Унисон Арт [Kaufman, Nikolay, Radka Bratanova 2009: Narodni pesni ot Nedelino i Nedelinsko. Sofia: Unison Art].

Стоин, Васил, Райна Кацарова 1959: Народни песни от Западните покрайнини. София: Издателство на БАН [Stoin, Vasil, Rayna Katsarova 1959: Narodni pesni ot Zapadnite pokraynini. Sofia: Izdatelstvo na BAN].

Кауфман, Николай, Тодор Тодоров 1967: Народни песни от Югозападна България. Пирински край. Т. 1. София: Издателство на БАН [Kaufman,Nikolay, Todor Todorov 1967: Narodni pesni ot Yugozapadna Balgaria. Pirinski kray. T. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN].

Кауфман, Николай, Тодор Тодоров 1970: Народни песни от Родопския край. София: Издателство на БАН [Kaufman, Nikolay, Todor Todorov 1970: Narodni pesni ot Rodopskia kray. Sofia: Izdatelstvo na BAN].

Димитрина Кауфман
Етномузиколог
dimitrinakaufmann@hotmail.com